

ROMA HUKUKUNDA KÖLELİK VE SERBEST MESLEKLER (1)

Karoly VISKY

Çev. As. Dr. Bülent TAHİROĞLU

Fikir çalışmalarına ait Roma hukuku kaynaklarının incelenmesi — diğer konular yanında — *artes liberales* denilen serbest mesleklerle kölelik arasında bir bağlantı bulunup bulunmadığı sorununu ortaya çıkarır.

Kölelik müessesesinin Eski Çağ'ın iktisadi ve sosyal sisteminin temelini teşkil ettiği bilinmektedir. Eski Çağ Roma'sında da durum aynıydı. Tarım alanı, maden ocaklarının işletilmesi, demircilik, marangozluk ve benzeri işler, gemicilik ve ticaret hayatının büyük bir kısmı, kölelerin çalışmasına dayanıyordu. Çalışmaları, çoğu kere, beden gücüne dayanıyordu.

Toplumun diğer kısmında, kölelerden tamamen farklı bir durumda olan, hür kişiler vardı. Kölenin şahsiyeti yoktu, efendisinin malıydı. Efendinin, kölesi üzerinde mutlak bir hakkı vardı, onu diğer mallarından herhangi biri gibi satabilir, kiralayabilirdi. Kölelik, hukukî müessese olarak, ücretsiz bir emek sağlamış oluyordu. Kölelerin çalışması, bu sayede serbest kalan, efendiye hoşuna giden başka şeylerle meşgul olabilmek imkânını sağlıyordu.

Bu şartlarda, Eski Çağ Roma'sından itibaren, farklı çalışma türleri olan beden çalışması ve fikir çalışması arasında bir ayırım yapan fikir gelişmeye başladı. Beden çalışması, hür Roma vatandaşı-

(1) Bu makale, *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*'de (yıl 1968, c. XV, seri 3'te) yayınlanmıştır.

na yaraşır faaliyetlerin dışında kalması gereken ve kölelere ait bir çalıma türü olarak kabul edilmişti. Kölelerin yaptığı çalışma, hür kişi için iyi gözle görülmezdi. Zira, onu, hemen hemen, kölelerin seviyesine indiriyordu.

Azatlının çalışmasının değerlendirilişi de, pek değişik değildi. Azatlı, eski efendisi yararına, çeşitli şekillerde çalışmak zorunda idi. Bu, eski kölelik durumunun bir sonucuydu. Eski efendisi azatlının çalışmasından kendi yararlanabileceği gibi, onu kiralayabiliirdi.

Köle, fikrî çalışmada da bulunabilirdi. Bu alandaki çalışması da, bedeni çalışma gibi kabul edilirdi. Zira, çalışması, — üstün niteliğine rağmen — köle olması dolayısıyla, değerini kaybederdi. Eski efendisi için, zorunlu çalışma borcu olan azatlı için de durum aynıydı (1).

Roma tarihinin ilk yüzyıllarında, bedeni çalışma, kölelerin çalışmalarının her alanda önemli bir şekilde arttığı (2) daha sonraki devirlerin aksine, hor görülmezdi. Roma'nın henüz tarıma dayanan bir şehir devleti (*civitas*) olduğu devirde, vatandaşlar tarlalarında kendileri çalışır ve kölelerini ailenin bir üyesi gibi kabul ederlerdi (3). Çiftçinin çalışması takdir edilirdi. Tarlalarını kendileri ekip biçen bu çiftçilere verilen değer — edebî kaynaklardan anlaşıldığına göre — cumhuriyet devri sonuna, imparatorluğun başlangıcına kadar sürmüştür (4). Bunlara rağmen, toplumda, bedeni çalışma pek iyi gözle görülmezdi. Bununla beraber, yüzyıllar boyunca, bu tür çalışma ile geçinen hür kişilerin sayısı devamlı olarak artmıştır.

Roma'nın savaşları ve askere alınanlar dolayısıyla, tarım hayatının ihmal edilmesi, toplumdaki bir çok kişinin maddî durumunu

(1) Bk. Pernice A., *Parerga*, Zeitschrift der Savigny - Stiftung, Romanistische Abteilung, 9, 1888, s. 243; Humbert G., *Artifices*, in Daremberg - Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, 1, s. 446; Bernard LA., *a rémunération des professions libérales en droit romain classique*, Paris, 1935, s. 121; Mittels L., *Operae officiales und operae fabriles*, Z.S.S., Rom. Abt., 13, 1892, s. 158; Karlowa O., *Römische Rechtsgeschichte*, 2, Leipzig, 1902, s. 642.

(2) Bk. Macqueron J., *Le travail des hommes libres dans l'Antiquité romaine*, Aix en Provence, 1954-55, s. 55.

(3) Bu konuda bk. vdn Lübtow U., *Das römische Volk*, Frankfurt, 1955, s. 113 ve yeni bir yayın: Gy. Diosdi, *Familia pecuniaque*, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 12, 1964, ss. 91-92.

(4) Cicero, *De officiis*, 1, 151; Horatius, *Epodon*, kitap 2.

bozmuştu. Borçlanmak zorunda kalan çok kişi vardı. Bu durum da, onları mallarını satmaya, yaşamak için bir meslekle uğraşmaya ve ücret karşılığı çalışmaya zorluyordu.

Fakat, eski çağ Roma düşüncesine göre, ücret karşılığı çalışmak zorunda kalan kişi, bunu geçici bir süre için bile yapsa, kölelere benzer egemenlik altında bir duruma giriyordu (5). «*Merces*» denilen ücret köleliğe ilişkin bir şeyi ifade ediyordu (6). Ücret için çalışan hür kimse, adetâ köleden daha fazla hor görülürdü. Zira, köle, kendi dışındaki sebeplerle, çalışmak zorundaydı, halbuki hür kişi başkalarının kişiliğine, özellikle çalışma gücüne hâkim olduğu bir durumu isteyerek kabul ediyordu. Gerçekten, çalışan hür kişinin durumu, köleden daha kötü idi. Zira, patronun hür kişiyi koruması için bir sebep yoktu. O kişi, giriştiği işi yapıyor ve bunun için para alıyorsa, onunla daha fazla ilgilenmek zorunda değildi.

Çalışmaları ile geçinmek zorunda olan, parasız veya az gelirlî kişilerin çalışmaları, fikir çalışması da olsa, kölelerinkine benzerdi (7). Zaten, bu kişilerin çoğu hür de olsalar, Cumhuriyet devrinde gelişmeye başlayan, *humiliores* sınıfındandı (8).

Bu duruma sıkı bir şekilde bağlı olarak, hür kişinin yaptığı fikir faaliyetinden doğan ücreti için başvurabileceği uygun bir hukuki yol (*actio*: dava hakkı) imkânı yoktu. Gerçekten, eski çağ düşüncesine göre, hür kişinin fikir faaliyeti para ile ölçülemezdi, natta bu tür bir değerlendirme, hür kişinin hukuki durumu ile uyuşamazdı (9).

(5) «...der Dienstmann oder Handwerker gilt als ein vorübergehender vertragsmässiger Sklave...»: işi gören, geçici olarak, aktî bir köle niteliğindedir. Jhering R., *Der Zweck im Recht*, Leipzig, 1884, c. I, s. 107; bk. Cuq S., *Honorarium*, in *Daremberg-Saglio*, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, c. V, s. 239 vd.; Macqueron, op., s. 193.

(6) «...est enim illis ipse merces auctoramentum servitutis...» (Cicero, *De officiis*, I, 150). bk. De Robertis F. M., *Lavoro e lavoratori nel mondo romano*, Bari, 1963, ss. 81-82; De Magalhaes - Vilhena V., *Essor scientifique et technique et obstacles sociaux à la fin de l'Antiquité*, Paris, 1966, ss. 9-10.

(7) Cuq E., op. cit., s. 240.

(8) Krş. Cardascia G., *L'apparition dans le droit des classes d'honestiores et d'humiliores*, *Revue Historique de Droit Français et Etranger*, 1950, ss. 462-463.

(9) Bk. Erdman W., *Freie Berufe und Arbeitsverträge in Rom*, Z.S.S., Rom, Abt., 66, 1948, s. 570; Klingmüller F., *Honorarium*, in *Paulys Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, c. VIII, 1913, 2273; De Robertis, op. cit., ss. 81-82.

Buna rağmen, eski çağ Roma'sında, bir yurttaşın, diğerlerine, işlerinde yardım etmesine sık sık rastlanırdı. Fikir faaliyeti ile yardım etmek bir şeref hizmeti (*honor*) olarak kabul ediliyordu ve buna karşılık bir ücret istemek uygun görülüyordu. Bu şekildeki, dostluğa dayanan karşılıksız hizmetler, yüzyıllar boyunca, Roma hayatının temel bir unsuru olarak devam etmiştir. Tabiatıyla, yararına hizmet yapılan kişinin minnet borcunu ödemek için, yardım gördüğü kişiye bir hediye vermesine engel olunamazdı, fakat bu herhangi bir ücret değildi. Bu nitelik, *honorarium*'un (şeref ücretinin) adli yolla takip edilememesinden anlaşılmaktadır (10).

Bu şartlarda, yapılan hizmetlerin bir *locatio conductio* aktinin konusunu teşkil edip etmeyeceğine göre, hizmetleri özel gruplara ayıran görüşün ortaya çıkması olağandı. Hizmet akti, *locatio conductio* çerçevesinde yapıldığı için, hizmetlerin bir kısmının *locatio conductio*'nun konusunu teşkil edeceği, bir kısmının ise, etmeyeceği kabul edilmiştir (11).

Hizmetler arasındaki ayırım ,en belirli şekilde, *artes liberales*'i (serbest meslekleri), diğer çalışmalardan ayıran görüşte ortaya çıkar. *Artes liberales*'in (serbest mesleklerin) alanı hakkında kesin tariflere sahip değiliz. Bununla beraber *artes liberales* (serbest meslekler) olarak kabul edilen faaliyetlerin *locatio conductio* aktinin konusuna girmediği kesindir.

Son zamanlarda, bazı yazarlar, Romalıların ücret açısından, beden ve fikir çalışmaları arasında bir fark gözetmediği, dolayısıyla faaliyetleri *artes liberales* (serbest meslekler) alanına giren kişilerin de, ücretten doğan haklarını takip edebileceklerini ileri sürmüşlerdir. Bu müelliflerin hareket noktası; fikir hizmetinin *locatio conductio* aktinin konusunu teşkil etmesini ve söz konusu bu hizmet için ücret konusunda bir anlaşmaya varılmasını engelleyen kanunî bir yasağın bulunmamasıdır (12).

(10) Erdman, op. cit., s. 568; Costa E., Storia del diritto romano privato, 2. bası, Torino, 1925, ss. 399-400; Klingmüller, op. cit., 2270-2271.

(11) «...factum quod locari solet - factum quod locari non possit...»:

(12) Siber H., Operae liberales, Jherings Jahrbücher für die Dogmatik des bürgerlichen Rechts, 1939-40, s. 169; De Robertis, I rapporti di lavoro nel diritto romano, Milano, 1946, s. 183.

Fikir hizmeti için, ücret hakkının İmparatorluk devrinde, *extraordinaria cognitio* (nizam harici usul) yoluyla mümkün olduğunu kabul etmezler. Bu müelliflere göre, nizam harici usulle dava, ancak tarafların, önceden hiç bir anlaşma yapmadıkları halde mümkündür (13) veya yeni usul, ücret istemeye hakkı olanlara, hususi mahkemeler nizamı yahut nizam harici usule dava açmak arasında bir seçim yapmak imkânı vermiştir (14).

Bu iddialara rağmen, hizmetlerin bir kısmının *locatio conductio* aktinin konusunu teşkil edemeyeceği henüz çürütülememiştir. Ayrıca, hangi tür çalışmaların *locatio conductio*'nun konusuna girmeyeceğini tespit etmek için güvenilir kıstaslar bulunamamıştır. Fakat, *artes liberales*'in (serbest mesleklerin) *locatio conductio*'ya konu olmayacağı kesindir.

Bu kavramı, yani *artes liberales*'in alanını sosyal görüş tespit etmişti. Hukukî değerlendirme daha sonra meydana gelmiştir. *Liberalis* kelimesi belirtilen hürriyettir. Cicero, Seneca ve Ulpianus, bu noktaya dikkati çekmişlerdir. O halde, *ars liberalis* (serbest meslek) hür insana yaraşan meslektir. Bunu belirten Ulpianus, bu faaliyetle, hürriyet arasında açık bir ilişki kurar (15). Hukuk kaynaklarına dayanarak; felsefe, dil bilimi, retorik (söz sanatı), geometri ve hukukun *artes liberales* arasında olduğu kesinlikle ileri sürülebilir (16). Bununla beraber, bu alanlardaki faaliyetlerin hepsi, istisnasız olarak, *artes liberales* olarak kabul edilmiyordu.

Seneca'ya göre, hür kişiye yaraşır tek faaliyet olan felsefe (17), herkesin bildiği gibi, Roma'da, iyi bir gözle görülmezdi (18). Bu-

(13) De Robertis, op. cit., s. 188 ve s. 192.

(14) Siber, op. cit., s. 192.

(15) Cicero, De Officiis, I, 150-151; Seneca, Ep. ad Lucillum 88.11.20; Quintilianus, Oratoriae institutio 12.1. Proem. 1; Ulpianus, D. 50, 13, 1, pr. (Fakat, Siber (op. cit. s. 189) bu son metni *interpolatio*'ya uğramış kabul eder. F. Kühnert, Cicero'nun eserlerine dayanarak (De or. 1.9-11, 3.58 ve 127; De fin. 1.26 ve 72.3.3-5), dilbilimi, diyalektik, müzik, aritmetik, geometri ve astrolojiyi (müneccimlik) serbest meslekler arasında kabul eder (Allgemeinbildung und Fachbildung in der Antike, Berlin, 1961, ss. 28-29).

(16) Kaynaklarda; imparator Theodosius ve Valentinianus'un *constitutio*'sunda (kanununda) (C. 11, 19 (18), 4) felsefeye, Ulpianus'da (D. 1, 1, 1) *ius civile* hukuk ilmine atıflar vardır.

(17) Seneca, Ep. ad Lucillum 88, 1, 2, 20.

(18) A. G., Noctes Atticae, 15, 11, 1 - 4.

nunla beraber, felsefe, hiç olmazsa Cumhuriyet devrinin son yüzyılından itibaren *artes liberales* (19) arasında kabul ediliyordu. Bu durumunu, Iustinianus müdevvenatına kadar, hattâ daha sonra da korumuştur. Fakat, ayrı bir değer verilmesi, faaliyetleri gerçekten faydalı olan ve amaçları para kazanmak olmayan filozoflar sayesinde yerleşmiştir (20).

Filozoflar ücret isteyemezlerdi. Hattâ, nizam harici (*extra ordinem*) usulle de, bu konuda dava açamazlardı (21).

Suetonius'ta okuduğumuza göre, eski devir Roma'sında, dil-bilgisine ve retoriğe (söz sanatına) pek değer verilmezdi. Ancak, belirli bir süre sonra, bu konuların, eğitim için önemleri kabul edildiği zaman, durum değişmiştir (22). Dilbilgisi ve retorik (söz sanatı) hocaları önce, yabancılar ve bilhassa Yunanlılar olmuştur. Aralarında, birçok azatlılar, hattâ köleler vardı (23). Romalıların, eğitimi hor görmelerinde, muhtemelen, bunun da etkisi olmuştur (24). *Litteratores* (okuma yazma gibi temel bilgileri öğretenler) tarafından, basit seviyede yapılan dilbilgisi eğitimi, *ars liberalis* (serbest meslek) olarak değil, sadece iş, meslek (*artificium*) olarak kabul edilirdi (25).

Fakat, daha üst seviyede, bilhassa üniversitelerde dilbilgisi ve retorik (söz sanatı) kültürü konusundaki eğitim, eğer hür doğmuş

(19) Bk. Parker H., The seven liberal arts, The English Historical Review, 5, 1890, s. 419.

(20) Pap. D. 50, 5, 8, 4; Valent., Valens ve Grat. C. 10, 53, 8.

(21) D. 50, 13, 1, 4. Metin, muhtemelen, *interpolatio*'ya uğramıştır (Beseler G., Textkritische Studien, Z.S.S., Rom. Abt. 53, 1933, s. 32); Bernard, op. cit., s. 46; Macqueron, op. cit., s. 187; C. 11, 19 (18); 4'e ve Kühnert, op. cit., s. 132'ye de bk.

(22) Suetonius, De gramm. et rhet. 1, 1, 3-4, 25, 1, 2 - bk. De Robertis, I rapporti di lavoro nel diritto romano, s. 168; Lavoro e lavoratori nel romano, ss. 82-83; Marquardt J., Das Privatleben der Römer, Leipzig, mondo 1886, s. 111.

(23) Suetonius, De gramm. et rhet. 5.1, 6.1, 10, 1, 11.1, 12.1, 13.1; 15.1; 16, 1, 17.1, 18.1, 19.1, 20.1; 23.1; 27, 1; Bernard, op. cit. s. 25 vd.

(24) Cicero, De Oratore 48.212; Eğitim hakkında: Marquardt, op. cit. ss. 105-106.

(25) Gal. I.1,29; D. 40, 5, 35 (paedagus); D. 17,2,71, pr. (artificium).

bir kimse (*ingenuus*) tarafından yapılmışsa, *ars liberalis* (serbest meslek) olarak kabul edilirdi (26). Bu durumda hocanın ücreti, bir *honorarium* (şeref ücreti) idi (27). Bu şeref ücretleri, nisbeten, yüksekti. Fakat, şeref ücretini ödemekle borçlu olan kişi, bunu yerine getirmediği zaman, güçlükler çıkabilirdi (28). Zira, bu konudaki hakkı mahkemede elde etmesi için, bir dava (*actio*) yoktu (29). Bu alandaki değişiklik, söz konusu ücretlerin, mahkemede talep edilmesine imkân veren imparatorluk devrindeki hukukun gelişmesi ile mümkün olmuştur (30). Iustinianus hukukunda da, durum aynı şekilde devam etmiştir.

Başlangıçta hukukçular (*iuris consulti*), yüksek sınıftaki kişiler arasından gelirdi. Ancak, cumhuriyet devri sonunda aralarına orta seviyedeki çevrelerden gelen kişiler katılmıştır (31). Faaliyetleri, bir yandan, istişarelerde bulunmak, akit ve vasiyetnamelerin yazılışına yardım etmekten, diğer yandan hukuk eserleri yazmaktan ibaretti. Çalışmalarının ücret karşılığı olmadığı anlaşılmaktadır (32). Bu, hukuk ilmini felsefe ile eş değerli kabul eden Ulpianus'dan da çıkarılabilir (33).

Hukukçular, hukuk eğitimi yapıyorlardı. Ücretleri çok yüksek değildi. Vespasianus'tan beri, hukuk hocaları, öğrencilerinden, düzenli bir şekilde şeref ücreti alıyorlardı (34), fakat, bunu, mahke-

(26) Bk. Gudeman A., Grammatik, RE. c. VII, 1911, 1211 ve ayrıca Steinwenter, Rhetorik und Zivilprozess, ZSS., Rom. Abt. 65, 1947, s. 72; Parker, op. cit., s. 453.

(27) Krş. D. 50, 13, 1.

(28) Cicero, Phil. II, 17-43; Suetonius, De gramm. et rhet. 7, 1 ve fiyatlar hakkındaki Diocletianus'un sı ve ayrıca bk. Calabi-Limentani, Il lavoro artistico, Milano, 1958, s. 25.

(29) Cuj. E., op. cit., s. 241.

(30) Bk. Suetonius, De gramm. et rhet. 8, 3, 9, 1, 11, 4; Klingmüller, op. cit. 2272-2273; Costa, op. cit., s. 399.

(31) Jhering, op. cit., c. I, s. 110; Kunkel W., Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen, Weimar, 1952, ss. 57-58; ve 272-274; Schulz F., Geschichte der römischen Rechtswissenschaft, Weimar, 1961, s. 27.

(32) Schulz, op. cit., s. 25 ve 57.

(33) D. 1, 1, 1, 1.

(34) Bk. Schulz, op. cit., ss. 121-122.

meye başvurarak isteyemezlerdi (*tametsi honesta accipiantur, inhonesta tamen petuntur* (35): bunu kabul etmek şerefli ise de, dava etmek şerefsiz bir şeydi). Daha sonra, hukuk öğretimi, kesin olarak *studia liberalia*'ya (hür kişiye lâyık eğitim) benzetildi (36) ve *extraordinaria* (nizam harici) usul, hukuk hocasının şeref ücretini, dava yoluyla istemesine imkân verdi (37). Bununla beraber, bu konudaki kaynaklar açık değildir (38).

Hukukçunun tipik faaliyeti olan avukatlık, Roma'da, Cumhuriyet devrinin son yüzyıllarında gelişmiştir. Avukat (*advocatus*) bir hukukçu olarak kabul edilmiyordu, fakat hukuk meseleleriyle uğraşan, bunları iyi bilen bir kişiydi (*iuris peritus*). Avukatlar arasında, toplumun alt seviyelerinden gelen birçok kimse vardı. Avukatın çalışmasının amacı, bilhassa sonraki devirde, para kazanmak olduğu için, hukukçular kendilerini avukatlardan ayırmaya gayret ediyordu. Buna rağmen, belirli bir hitabet kabiliyeti gerektiren ve devlet hizmetine doğru bir basamak olan avukatlık mesleği, değer verilen bir faaliyetti (39).

Avukatlık mesleğini, — bilhassa başlangıçta — ücretsiz oluşu, belirliyordu. Avukata verilen şeref ücreti, esas olarak, yaptığı yardıma karşılık, bir minnetin ifadesiydi (40). Bu çalışma, daha sonra, bir ücreti de gerektiren bir faaliyet halini aldığı zaman, avukatın şeref ücreti, değişik bir biçimde kabul edilmiştir. Eskiden şeref ücretini kabul etmek yasaklandığı halde, imparatorluk devri hükümleri, şeref ücretini tespit etmekle yetiniyordu (41). Buna rağmen,

(35) D. 50, 13, 1, 5 - Metindeki *interpolatio*'lar hakkında bk.: Beseler G., *Beitrage zur Kritik der römischen Rechtsquellen*, fasikül 3, s. 57; Karlowa, *op. cit.*, s. 673; aksi fikir Schulz, *op. cit.*, s. 673; aksi fikir Schulz, *op. cit.*, s. 348.

(36) C. 11, 19 (18), 1 - 4.

(37) D. 50, 13, 4.

(38) Kübler B., *Rechtsunterricht*, RE, c. I/A, 1920, 397.

(39) Harrer G. A., *The profession of law in Rome*, *The Classical Journal*, 17, 1921-1922, s. 30; Jhering, *op. cit.*, s. 110; Schulz, *op. cit.*, ss. 53, 66, 128-129; Steinwenter, *op. cit.*, s. 117; Watson A., *Tricks of advocacy in the libri disputationum*, TVR, 30, 1962, s. 238.

(40) Bk. Jhering, *op. cit.*, s. 108; Costa, *op. cit.*, ss. 399-400; Dankwart H., *Die locatio-conductio operis*, Jena, 1874, s. 16; Kubitschek W., *Advocatus*, RE, c. I, 1894, 436-437.

(41) Tacitus, *Ann.* 11, 5; Suetonius, *Vitae Caesarum*; Nero; 17; Plinius, *Nat. Hist.* 4, 14, 21; bk. Pernice A., *Labeo*, 2. bası, Halle; 1895; c. II, s. 66.

men, ancak İmparatorluk devrinde, avukatın şeref ücretini mahkemeye başvurarak (*extra ordinem*) nizam harici usulle talep etmesi mümkün olmuştur (42). Bununla beraber, kaynaklarda, avukatlık mesleğinin *artes liberales* (serbest meslekler) arasında olup olmadığı hakkında hiç bir açık hüküm bulunmamaktadır.

En eski devirden beri, magistra'ların emrindeki personel de, hukukî faaliyetlerde bulunuyordu. Bu kişilerin çoğu varlıksız çevrelerden geliyordu, dolayısıyla faaliyetleri bağımlı olarak kabul edilmişti ve şüphesiz bir *locatio conductio* aktinin konusunu teşkil edebilirdi (43).

∴

Geometri, mühendisin çalışmasının özel bir biçimiydi. Arazi-leri ölçen kişiye (*agrimensor*) eski çağda saygı duyulurdu, zira toprağın ölçülmesi, aynı zamanda kâhinler tarafından da yapılan dinî bir faaliyetti (44). Cumhuriyet devri hukukçularına (*veteres*) göre, toprağın ölçülmesi hiç bir zaman, *locatio conductio* aktinin konusunu teşkil edemez. Bu, şeref ücretinin alınmasına imkân veren bir yardım olarak kabul edilmiştir (45). Fakat, söz konusu durum, muhtemelen, Cumhuriyet devrinin son yüzyılında değişmiştir. Gaius'un bir parçasında, bir *agrimensor* (arazi ölçen kişi) ile yapılan bir hizmet akti söz konusudur (46). Daha sonra, geometrinin gelişmesi, durumu yeniden değiştirmiş ve bir ayırım yapılmak istenmiş-

(42) D. 50, 13, 1, 9-10; 17, 1, 17; 19, 2; 38; 1; C. 2; 6; 3; 4; 6; 11.

(43) C. 2, 8, 7, 6 (2, 7, 26, 6) - Mommsen T., *Römisches Staatsrecht*, 1887, c. I, s. 334 vd.; Schulz, op. cit., s. 15 ve 62-63; Korneman E., *Scriba*, RE, c. IV/A, 1848; Lecrivain, Ch., *Sporta*, in Daremberg et Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, c. IV, ss. 1444-1445.

(44) Rudolf A.A.F., *Das Ackergesetz des Spurius Thorius*, Beilage I, *Über die Feldmesser*, ZFGRR X, 1, 1839, ss. 413-414; Cuq, op. cit., s. 241.

(45) D. 11, 6, 1, pr. Metindeki interpolatio'lar hakkında bk.: Pernice, op. cit., c. II/2, s. 173; Levy E., *Privatstrafe und Schadenersatz im klassischen römischen Recht*, Berlin, 1915, s. 56 vd.; Kübler B., *Die Haftung für Verschulden in den Schuldverhältnissen*, ZSS., Rom. Abt., 39, 1918, s. 209; Watson A., *The law of Obligations in the Later Roman Republic*, Oxford, 1965, ss. 109-110.

(46) D. 10, 1, 4, 1 - Macqueron, op. cit., s. 194; Siber op. cit., s. 175; De Robertis, I, *rapporti di lavoro nel diritto romano*, s. 186; *Lavore e lavoratori nel mondo romano*, s. 64.

tir (47). Fakat, bu basit arazi ölçme işleriyle değil, ilim olarak dikkate alınan geometri ile ilgiliydi.

∴

Kaynaklar, genel olarak, mühendisin faaliyetinin veya bu faaliyetin bazı şekillerinin *ars liberalis* (serbest meslek) olarak kabul edilip edilmediği konusunda bir bilgi vermemektedir. Cicero, sadece mimarlık için böyle bir sonuca varıyor. Geniş bilgilere ihtiyaç duyulduğu için, mimarın faaliyetini diğer mesleklerden ayırıyor (48). Her ne kadar, mimarlık fikri ve bedeni bir çalışmayı gerektiriyorsa da, bu çalışmaya uygun olan yer verilmemişti. Bunun sebebi, belki de, bilhassa Cumhuriyet devrinde, mimarların çoğunun Yunan asıllı olması ve aralarında birçok azatlı ve kölenin bulunmasından dolayıdır (49). Kaynaklar, bazı yerlerde, mimarlık hakkındaki belirli bir değerlendirmeyi belirtiyorsa da, bilhassa bedeni bir çalışmayı gerektirdiğinden dolayı, pek değerli bir faaliyet olarak kabul edilmemiştir (50).

∴

Hekimlerin durumu da, birçok bakımdan, aynıydı. Cicero, hekimliği, her şeyden önce, özel bilgiler gerektiren bir meslek olarak kabul eder (51). Birçok hukuk kaynağı, İmparatorluk devrinde ve Iustinianus müdevvenatına kadar, hekimlerin çoğunun köleler veya eski efendileri için hekim olarak çalışmaya devam eden azatlılar olduğunu belirtir (52). Bu durumun, hekimliğin meslek olarak değer-

(47) Ulpianus'un daha önce zikredilen metni (D. 50, 13, 1, pr.) ile karşılaştır.

(48) Cicero, *De officiis*, 1, 151 - Mimarlığın *ars liberalis* olarak kabulü hakkında bk.: Karlowa, op. cit., ss. 642-643; Costa, op. cit., ss. 399-400.

(49) Vitruve, *De architectura*, 6, praef. 7, 5 - Marquardt, op. cit., s. 157; Toynbee M.C., *Some artists in the Roman World*, Latomus, Brüksel, 8, 1949, ss. 310-312; Calabi-Limentani, op. cit., ss. 77-78; Granger A., *Vitruvius' definition of architecture*, *The Classical Review*, 39, 1925, s. 68.

(50) D. 19, 2, 30, 3; C. 10, 65, 2; C. 10, 66, 1; C. Theod. 13; 4; 2.

(51) Cicero, *De officiis*, 1, 151.

(52) Varro, *De re rustica*, 1, 16, 4; Seneca, *De benef.* 3, 24; Alfenus Varus (D. 38, 1, 26, pr.), Scaevola ve Iulianus (D. 34, 1, 13, 1; D. 40; 5; 41, 6; D. 38, 1, 25, 2) ve Iustinianus (C. 6, 43, 3, 1). Ayrıca Reinach S.;

lendirilmesinde etkisi olmuştur. Hekimin çalışması, *locatio conductio* aktinin konusunu teşkil ediyor (53) ve aldığı ücrete *merces* deniliyordu (54). IV. yüzyılda (M.S. 337), Constantinus'un bir emirnamesi (*constitutio*), hekimleri, tam anlamıyla meslek sahibi olan kişiler arasında zikreder (55). Hekimlerin, şeref ücretlerini nizam harici usul ile talep etmek hakları vardı. Fakat, bu imkân, yukarıda belirtilen mesleğin değerlendirilmesi konusunda bir değişiklik yapmıyordu (56).

∴

Güzel sanatlar, bilhassa resim ve heykel, *artes liberales* (serbest meslekler) arasında kabul edilmiyordu. Şüphesiz bu hüküm — ressamların ve bilhassa heykeltıraşların, hattâ bazen ağır bedeni çalışmalar yapmak zorunda oldukları bir tarafa bırakılırsa — bu çalışmaların çoğu kere, köleler ve azatlılar tarafından yapılması olayına dayanır (57).

∴

Nihayet, Romalıların *ars liberalis*'ten (serbest meslekten), hür doğmuş Roma vatandaşının yüksek seviyedeki fikri faaliyetini anladığı sonucuna varılabilir. Bu fikri faaliyetlerin alanı, devirlere göre değişiklik göstermiştir. Hür kişi, bir ücret karşılığı *locatio conductio* akti ile yüksek seviyede fikri bir çalışma yapamazdı. Hür kişi ücret karşılığı *artes liberales* (serbest meslekler) alanına giren bir çalışmayı yapmakla yüklendiği zaman, yürürlükteki hukuk kurallarına göre, dava ile o işten doğan ücretini isteyemezdi. Fakat, bu ilke, hukukun gelişmesinin son devrinde terkedilmiştir. Bu şe-

Medicus. Dictionnaire des Antiquités Gracques et Romaines, c. III, s. 1673; Herzog R., Arzt, Reallexikon für Antike und Christentum, c. I, 1950, s. 722'ye de bak.

(53) D. 9, 2, 7, 8 ve D. 19, 5, 26, 1.

(54) Gaius D. 9, 3, 7; Pomp. D. 19, 5, 20, 1 ve Constantinus C. 10, 53, 6, 1.

(55) C. 10, 66, 1.

(56) Ulp. D. 50, 13, 1, 1 ve 3.

(57) D. 46, 3, 31; C. 10, 66, 1; Toynbee, op. cit. ss. 180-182 ve 392; Calabi-Limentani, op. cit., s. 153; Habel C., Artifices, RE, c. II, 145; De Rohertis, Lavoro e laboratori nel mondo romano, s. 65.

kilde — dolaylı yolla — hayatını kazanmakla meşgul olmayan hür kişinin serbest meslekler alanında çalışmalar yapabilmesini sağlamıştır. Fakat, vakitlerini ücretsiz çalışmalarla geçiremeyecek olan kişiler, bu faaliyetlerin dışında kalmıştır.

Artes liberales (serbest meslekler) insanlar ve çalışmalar arasında farklılıklar getirmektedir (58). Yüzyıllar sonra, kölelik çökmeye başladığı zaman, kölelik konusunda başka görüşler de yer bulmaya başlamıştır. Bu bilhassa, Iustinianus'un *Digesta*'sının, kölelik ve hürriyet arasındaki ilişkileri inceleyen kısımlarında görülür (59).

Son imparatorluk devrinde, *artes liberales* ile *locatio conductio*'nun konusunu teşkil eden faaliyetler arasındaki fark azalmıştır. Fakat, bu durum, nizam harici usulün genel bir şekilde uygulanmasının ve dolayısıyla davaların açılmasındaki eski özelliklerin değişmesinin bir sonucudur (60).

Fakat, çalışmalardaki farklılık ve kölelik müessesesi Iustinianus hukukunda da devam etmektedir. Bu farklılık, belki de, Iustinianus'un eski hukukun ilkelerini koruma gayretleri veya köleliğin çöküşüne karşı gösterilen tepki dolayısıyla devam ettirilmiştir.

(58) Thomas J.A.C., *Locatio and operae*, BIDR, 63, 1961, s. 27.

(59) Bilhassa Florentina metni. D. 1, 5, 4, 1 *Servitus est constitutio iuris gentium, qua quis dominio aliena contra naturam subicitur*.

(60) Bk. Levy E., *Weströmisches Vulgarrecht*, 1956, ss. 278-279; Wieacker F., *Recht und Gesellschaft in der Spätantike*, 1964, s. 35.